

Magnus Persson

Att närma sig teoretiska begrepp

ur boken

Bengt Larsson, Ylva Ulfsdotter Eriksson & Ola Agevall (red.)

Teoretiskt hantverk

Om teoretiserande i samhällsvetenskaplig forskning

Arkiv förlag 2025

FÖRSLAG PÅ KÄLLANGIVELSE:

Persson, Magnus (2025) "Att närma sig teoretiska begrepp", i Bengt Larsson, Ylva Ulfsdotter Eriksson & Ola Agevall (red.), *Teoretiskt hantverk. Om teoretiserande i samhällsvetenskaplig forskning*, s. 271–288, Lund: Arkiv förlag, <https://doi.org/10.13068/9789179244033>.

Det här kapitlet ur en e-bok från Arkiv förlag distribueras fritt över internet genom *open access*. Titeln finns också tillgänglig i tryckt utgåva med ISBN: 978 91 7924 402 6.

Verket är upphovsskyddat enligt en upphovsrättslicens från Creative Commons: erkännande, icke-kommersiell, inga bearbetningar (CC BY-NC-ND), som medger icke-kommersiell användning och spridning i oförändrat skick så länge källan anges.

Arkiv förlag · arkiv@arkiv.nu · www.arkiv.nu

© Författarna och Arkiv förlag 2025

E-bokutgåva (PDF) 2025

Beständig länk: <https://doi.org/10.13068/9789179244033>

ISBN: 978 91 7924 403 3

Att närma sig teoretiska begrepp

MAGNUS PERSSON

Teoretiska begrepp är betydelsefulla i alla texter som har vetenskapliga anspråk. De fungerar som länken mellan det konkreta och det abstrakta, mellan det specifika och det generella, mellan empiri och teori. Ett kreativt, fantasifullt men också noggrant användande av teoretiska begrepp skapar goda förutsättningar för att producera förklaringar till de sociala fenomen vi undersöker. I kapitlets inledning definieras vad ett begrepp är för något. Därefter vänder vi oss till användandet av dem. Den franske sociologen Pierre Bourdieus begreppsuniversum i allmänhet och hans mindre kända teoretiska begrepp *kluvet habitus* och *hysteresis* i synnerhet, vilka knyter an till och utvecklar hans mer kända begrepp *habitus*, löper som en exemplifierande tråd genom kapitlet. I kapitlets senare del används dessa begrepp för att med större precision belysa ett sätt för sociologen att närma sig teoretiska begrepp.

Teoretiska begrepp och teorier

Redan inledningsvis bör det påpekas att några exakta skillnader mellan vad som är ett *teoretiskt begrepp* och vad som är en *teori* inte kommer att förutsättas. Frågan är om en sådan åtskillnad är nödvändig eller ens möjlig. Vi ska dock försöka göra någon typ av åtskillnad som samtidigt illustrerar svårigheterna i en sådan operation.

För enkelhetens skull kan en teori beskrivas som ett sammanhållet komplex av förklarande instrument, medan begrepp utgör delar

av ett sådant komplex. Exempelvis skulle Bourdieus handlingsteori kunna sägas vara uppbyggt kring flera av hans mest välkända teoretiska begrepp, såsom habitus, kulturellt kapital och socialt fält. Till sammans, ofta inflätade i varandra, bidrar de till att förklara att individer föredrar att välja handling X framför handling Y och att dessa val, i aggregerad form, medverkar till att både legitimera och reproducera samhällets sociala dominansförhållanden (se t.ex. Bourdieu 1977 [1972], 1990 [1980]; Bourdieu & Wacquant 1992).

Samtidigt kan teoretiska begrepp av egen kraft förklara delar av det större teoretiska komplex som de är en del av. Om vi tar habitus som exempel, bidrar det till att förklara att individers handlingar ofta uttrycker och förkroppsligar de sociala strukturer som finns inkorporerade hos individen sedan tidig ålder, så att vi får en uppfattning om betingelserna för individens handlingsfrihet. Kanske kan vi tala om en "habitusteori", trots att Bourdieus andra begrepp ofta finns implicit närvarande i undersökningar som använder habitus (Wacquant 2018).

Resonemanget visar på svårigheten att göra en tydlig åtskillnad mellan teorier och teoretiska begrepp. Det illustrerar också varför det kanske inte ens är nödvändigt så länge vi redovisar vilka förklarande anspråk vi har när vi väljer teoretiska begrepp. Om vi i stället försöker formulera några fordringar som skulle kunna ställas på teoretiska begrepp, så utgör nedanstående punkter exempel på en definition utan anspråk på fullständighet:

1. Ett teoretiskt begrepp ska möjliggöra *överförbarhet* utöver de fenomen som begreppet initialt mejslas fram ur. Teoretiska begrepp är i huvudsak empiriskt framdrivna. Det betyder att de har sitt ursprung i empiriska studier av ett specifikt fall, men att de är formulerade på ett så abstrakt sätt att de genererar förklaringsvärde utanför de empiriska observationer de är sprungna ur. Ett begrepp som saknar förklarande räckvidd utanför de observationer det mejslats fram ur brukar beskrivas som ett *ad-hoc*-begrepp och är något vi inte har särskilt stor nytta av när vi bedriver teoretiskt arbete.

2. Ett teoretiskt begrepp ska erbjuda *förklaringskraft* för de variationer ett socialt fenomen uppvisar samt även för avvikelser från de mönster som det teoretiska begreppet förutspår. Den sociala verklighet som sociologer undersöker är sällan så entydig som en teori

ger vid handen. Det empiriska arbetet kan och bör därför aldrig separeras från det teoretiska hantverket.

3. Ett teoretiskt begrepp ska ha en viss grad av *elasticitet* för att kunna utvecklas. Ett alltför ortodoxt eller till och med fundamentalistiskt förhållningssätt till vedertagna begrepp leder till att man negligerar förändringar och inte kan låta sig överraskas. Elasticiteten kan dock inte vara oändlig. Begreppet kan inte vara så böjligt att det förlorar kontakt med den övergripande teori det är en del av.

Begrepp är empiriskt framdrivna

Pierre Bourdieu (1993) menar att vi aldrig kan begripa den sociala världens logik utan att ge oss i kast med den empiriska verkligheten. Hans mångåriga medarbetare Loïc Wacquant hävdar i mustiga ordalag att styrkan i det teoretiska begreppets bevisanspråk kräver "empiriskt ätande" (Wacquant 2016). Han uppmanar vidare alla sociologer att aldrig okritiskt överta prefabricerade objekt (Wacquant & Akçaoglu 2017) utan att förvissa sig om att det finns en relation till den empiriska verklighet som sociologen analyserar. Sociologisk teori blir på det sättet inte något som sociologen tänker ut bakom sitt skrivbord. Embryot till teoretiska begrepp uppstår i stället ute på fältet när forskaren samlar in data till sin undersökning. Det gäller också när vi ska välja teoretiska begrepp utan att uppfinna egna.

Habitus är ett bra exempel på ett teoretiskt begrepp som inte ska misstas för en skrivbordsprodukt. Begreppet är sprunget ur ett gediget underlag av empiriska data. Det har utvecklats, prövats, kritiserats, förkastats och till och med omformulerats i intensiv och ständig dialog med empiri. I antropologisk anda samlade Bourdieu in data om folkgruppen kabyler på den algeriska landsbygden. Han formulerade det som kom att bli habitusbegreppet när han försökte förklara kabylernas sociala underordning i det moderniserade, kapitalistiska och urbana samhälle de var ovana vid (Bourdieu & Sayad 2004 [1964], 2020 [1964]). Begreppet visade sig sedan också kunna förklara den utsatta situationen för ungkarlar på den franska landsbygden när kvinnor i allt högre grad gav sig av (Bourdieu 2007 [2002]) och hur den franska eliten bar sig åt för att vidmakthålla sin dominerande ställning i Frankrikes politiska maktsfär

(Bourdieu 1996 [1989]), vilket är två exempel på den överförbarhet som nämndes ovan.

Det ska sägas att Bourdieu inte arbetade utan inspiration av andra när han utvecklade habitusbegreppet. Begreppet har sina rötter i antiken (Wacquant 2016), och sociologiska klassiker som Émile Durkheim och Max Weber använde det i former som aldrig fick samma breda genomslag. Det är därför rimligt att hävda att Bourdieu i sitt vetenskapliga arbete förädlade begreppet snarare än uppfann det. Att det kommit att bli ett av hans signaturbegrepp hänger samman med både dess genomslagskraft och den förklaringspotential det fick i sin utvecklade form.

Länken tillbaka till de ovan nämnda klassiska sociologerna illustrerar dock det faktum att teoretiska begrepp sällan uppstår i ett vetenskapligt vakuum utan brukar växa fram i förbindelse med tidigare forskning. Detta illustrerar vidare möjligheten att åstadkomma unik begreppsutveckling trots att begrepp redan existerar – inte minst genom att man sätter dem i förbindelse med empiri.

Teoretiska begrepp som samtalspartner

Även om vi i vårt teoretiska tänkande inte bör tappa kontakten med den empiriska verkligheten, är det sällsynt att forskaren närmar sig sitt tänkta undersökningsobjekt helt utan teoretiska föreställningar. Vetenskapliga studier är sällan designade enligt en helt förutsättningslös, utforskande princip som utgår ifrån att ”vi ser vad vi hittar”. I kraft av vår sociologiska förförståelse och inläsning av tidigare studier på det aktuella forskningsfältet har vi ofta förväntningar på vad den vetenskapliga studien ska visa. Förhållningssättet skulle kunna uttryckas så att vi ”tänker med” eller ”samtalar” med våra teoretiska föreställningar. De vägleder oss när vi formulerar forskningsfrågor, när vi designar våra vetenskapliga studier och när vi sorterar våra observationer. De fungerar som välvilliga, intellektuella samtalspartner som hjälper oss att ordna den sociala världen. De är till och med behagliga att hålla i handen när komplexiteten i den sociala värld vi undersöker ter sig överväldigande och omöjlig att hantera. Det är då teorins förenklingar är tacksamma för den villrådige och kanske frustrerade sociologen.

Teoretiska begrepp kan förvisso också vara besvärliga när verkligheten pekar på något annat än vad teorin visar i sin förenklade

form. Då är det lämpligt att leta efter andra teoretiska begrepp. Detta förhållningssätt är ofta nödvändigt för att vi ska kunna ordna våra vetenskapliga tankar och idéer. En okritisk tillit till våra på förhand givna teoretiska förhållningssätt riskerar att göra oss blinda för det oväntade, för det som skaver och kullkastar våra förväntningar – det som sätter i fråga vårt sociologiska *common sense*. Med slarvig eller ytlig hantering av empiri riskerar vi att bara hitta det teorin säger att vi ska hitta och missa, ignorera eller feltolka det överraskande, det motsägelsefulla och det som inte stämmer överens med vad vi på förhand trodde. Teorins enkelhet är förförisk men kan också dölja verklighetens komplexitet.

Hårspray, förlagor eller uppfinningar

Närmast ska jag beskriva tre olika typer av tillvägagångssätt som är vanliga när studenter (men också väletablerade forskare) närmar sig teoretiska begrepp. För tydlighetens skull förespråkas det tredje tillvägagångssättet. Pedagogiskt verkar det kanske underligt att visa på mindre lyckade tillvägagångssätt som man avråder från. Den pedagogiska poängen är dock att studenten kan jämföra sitt tillvägagångssätt med dem som presenteras nedan och korrigera sig innan en väl förberedd opponent eller examinator gör det på ett examinerande seminarium.

Teoretiska begrepp som hårspray

Teoretiska begrepp som *hårspray* har beskrivits av den brittiska utbildningssociologen Diane Reay, som under sina försök att nysta upp betydelsen och användbarheten av habitusbegreppet har identifierat ett bedrägligt sätt att använda teori. Hon ställer sig kritisk till hur begreppet kommit att användas inom den samhällsvetenskapliga forskningen och menar att det finns ”en ökande tendens att spraya habitus på vetenskapliga texter som en ’intellektuell hårspray’ [...] vilken ger pondus utan att egentligen uträtta något teoretiskt” (Reay 2004: 432). Tillspetsat uttryckt används det teoretiska begreppet i allt högre grad för att ge volym och lyster snarare än förklaringskraft åt en text. Genom att använda begreppet utan att beskriva vad det förklarar kan man få en text att framstå som mer teoretiskt initierad och vetenskapligt orienterad än vad den

i själva verket är. Wacquant (2018: 10) beskriver fenomenet så att "orden är där men inte begreppen".

Om vi för ett ögonblick ägnar oss åt själva metaforen, det vill säga hårsprayen, är den en produkt som används för att ge volym och lyster åt ett hår. Håret i sig har tämligen begränsad potential att utgöra något modigt, nytänkande och exceptionellt. Sprayen kan tillfälligt ändra på det faktum att håret har begränsningar, men bara tillfälligt. På motsvarande sätt kan man egentligen inte förbättra en begränsad, på gränsen till torftig vetenskaplig studie genom att spraya teoretiska begrepp på den, i än mindre grad genom att spraya ordet "teori" på den. Teori förklarar och bidrar därför till att förutsäga sociala företeelser, men att bara kalla något teori förklarar ingenting. Det bidrar bara till att ge något bättre lyster och volym än vad det egentligen har.

När ett teoretiskt begrepp ska användas måste dess förklaringskraft tydliggöras av forskaren. Den forskare som gör halt vid konstaterandet att ett visst observerat socialt fenomen förklaras av ett visst teoretiskt begrepp använder intellektuell hårspray och har inte förklarat någonting. En fråga som bör ställas till varje undersökning med vetenskapliga anspråk är vad som händer med undersökningens förklaringskraft om de valda teoretiska begreppen tas bort. En sådan tankeoperation är ett bra sätt att pröva huruvida vårt valda teoretiska begrepp förklarar något eller ej. Om det inte förklarar något, varför ska det då finnas med i vår undersökning?

Teoretiska begrepp som förlagor

Det är sällan möjligt att använda teori som *förlaga* till verkligheten. Samhällsvetenskaplig teori är inte en exakt spegelbild av verkligheten. Snarare är den en konstruerad förenkling av en betydligt mer mångfacetterad, motsägelsefull och komplex social verklighet som ytterst sällan i sin helhet låter sig fångas i några väl formulerade teser och sammanfattande påståenden. Teori och teoretiska begrepp ska främst förstås som abstrakta, förenklade tankefigurer, det vill säga inget som existerar på riktigt. Teori har ingen konkret, fysisk form som vi kan ta på eller se med blotta ögat, den varken luktar, smakar eller hörs. Vi kan helt enkelt inte förvänta oss att finna exakta avbilder av teorier när vi vänder oss till den konkreta sociala världen för att göra våra sociologiska undersökningar. Att

göra detta vore att underskatta den sociala verklighetens vildvuxna komplexitet. Tvärtom bör vi bli misstänksamma om den sociala världen till punkt och pricka överensstämmer med det som teorin förutsäger, eftersom vi då sannolikt har tolkat våra data under alltför stort inflytande av teoretiska tankefigurer. Teoretiska begrepp hjälper oss således med att förenkla så att vi kan förklara den sociala värld som vi undersöker, men de ger oss sällan fullständiga förklaringar.

Möjligen skulle någon invända mot detta att sociologiska teorier och teoretiska begrepp är meningslösa om de inte fullständigt kan förklara de undersökta samhällsfenomenen. Ett svar på en sådan invändning skulle vara att teorin, åtminstone en väl prövad teori, ger kännedom om betydande förhållanden i den sociala verkligheten. Ett kompletterande svar vore att en grundläggande princip i allt vetenskapligt arbete är att identifiera nya forskningsfrågor, som genereras av det som ännu inte kan förklaras med hjälp av befintliga teorier och modeller. Ett tredje svar skulle kunna vara att de delar av vårt resultat som vår teori inte kan förklara kan bli föremål för fortsatt begreppsutveckling, det vill säga vidareutveckling och utvidgning av vårt valda teoretiska begrepp så att förklaringskraften förstärks.

Teoretiska begrepp som uppfinningar

Den franska sociologen Francine Muel-Dreyfus (1985 [1983]) menar att sociala positioner är särskilt tänjbara eller elastiska under perioder då de uppstår eller omgestaltas. Det är oklart vad de kan komma att bli i framtiden. Allt ligger i stöpsleven och ingenting är självklart. Muel-Dreyfus beskriver detta som ett *upppinningsarbete*. Även formuleringen av teoretiska begrepp skulle kunna beskrivas som ett upppinningsarbete. Begreppet utgör den uppfinning som ett sådant arbete mynnar ut i.

När vi ger oss ut i den sociala verkligheten framstår den ofta som spretig, motsägelsefull och kontraintuitiv. Vi har redan konstaterat att den ytterst sällan kan klämmas in i våra teoretiska modeller, utan kräver kreativitet och mod hos forskaren. Ett teoretiskt begrepp bör därför åtminstone i viss utsträckning vara elastiskt. Ett teoretiskt begrepp som stelnar och blir heligt eller oantastligt förlorar i användbarhet efterhand som den sociala verkligheten runt omkring utvecklas till något som det i allt mindre utsträckning kan

förklara. Begrepp med tillräcklig elasticitet är överförbara till nya fenomen och nya sociala förhållanden, alltså anpassningsbara till den empiriska verklighet som ska förklaras. Begreppets överförbarhet blir till sist avgörande för dess överlevnad.

Det är i forskarens jakt på förklaringar av det som observeras på fältet som begreppen tar form, till en början trevande och prövande, efterhand allt tydligare. Att undersöka rötterna till de teoretiska begrepp vi använder kan uppfattas som en onödig omväg när vi arbetar mot inlämning som snabbt närmar sig, men ger ofta en djupare förståelse av dem och deras förklaringspotential. Därför bör man som student lägga undan de läroböcker som beskriver vad teoretikerna skrivit och i stället läsa dem i original.

För att förtydliga och konkretisera hur uppfinningsarbete kan bedrivas ska jag beskriva tre tillvägagångssätt som forskare i någon mån brukar förhålla sig till. De presenteras här kortfattat i stegrande svårighetsgrad.

1. Ett vanligt förfarande är att låta befintliga begrepp förklara sådant som de tidigare använts för men i andra sammanhang. Exempelvis kan Bourdieus begrepp kulturellt kapital användas för att förklara ojämlika klassförhållanden i utbildningssystemet. Det har gjorts förr, men nya sammanhang och nya data ökar förståelsen av förhållandet mellan klasser i utbildningens sammanhang. Det är också handla om att överflytta befintliga begrepp till sammanhang som de tidigare inte eller bara sällan tillämpats på. Teoretiska begrepp med stark förklaringskraft (som alltså har överlevt samhällets förändringar) ska kunna överflyttas mellan olika sammanhang utan att förlora i förklaringskraft. Närliggande exempel skulle kunna vara hur Lundberg (2020) överflyttar begreppet alienation till elitsammanhang på utbildningsfältet eller hur Flaherty (2024) förklarar sociala förhållanden i ravekulturen i termer av självpåtagen avvikelse.

2. Flahertys (2024) studie om ravekulturen kan också illustrera ett tillvägagångssätt som går ut på att underbygga befintliga teoretiska begrepp genom modifieringar och tillägg. Avvikelse är ett vedertaget teoretiskt begrepp med lång sociologisk tradition och förklaringskraft främst i sammanhang som diskuterar normalitet. Flaherty menar dock att ungdomar som är aktiva inom ravekulturen uppvisar en särskild typ av avvikelse som benämns

”självpåtagen”. Genom denna manöver utnyttjar hon begreppets vedertagna betydelse, som säger något om normalitetens gränser, samtidigt som hon argumenterar för att det finns en särskild form av avvikelse inom den ravekultur hon har studerat. Det ursprungliga begreppets betydelse har vidgats utan att den gått förlorad. Inom Bourdieu-forskningen förekommer det försök att förklara institutioners funktionssätt med hjälp av habitus (så kallat ”institutionellt habitus”, se t.ex. Reay 1998, 2004), vilket har utlöst en hetsig akademisk debatt om gränserna för habitusbegreppets förklaringskraft (Atkinson 2011; Burke m.fl. 2013).

3. Kritikerna menar att begreppet ”institutionellt habitus” har fjärrat begreppet så långt från ursprungsbetydelsen att det inte längre rör sig om samma teoretiska begrepp. Bourdieu själv tvekade inte att bedriva uppfinningsarbete i anslutning till hans redan befintliga begreppsapparat. I synnerhet ägnade han sig åt detta när hans etablerade begrepp inte förmådde förklara den sociala värld han undersökte eller när blev nödgad att nyansera deras betydelse. Begreppen klivet habitus och hysteresis är exempel på sådant arbete.

Klivet habitus och hysteresis som förklarande teoretiska begrepp

I återstoden av detta kapitel ska jag redogöra för hur Bourdieu mildrade den deterministiska och strukturalistiska tendens som habitusbegreppet ofta kritiserats för. Uppfinningen av begreppen klivet habitus och hysteresis spelar en central roll i detta arbete. Begreppen exemplifierar hur ett befintligt begrepp (habitus) kan utvecklas i dialog med empiriska studier och hur ett sådant arbete kan medföra ett behov av nya teoretiska uppfinningar (klivet habitus och hysteresis).

Habitus

Bourdieu utvecklade habitusbegreppet som ett försök att förstå hur individens sociala uppväxtförhållanden strukturerar hennes handlingar. Han konstaterade att individer tenderar att föredra livsmönster som liknar dem de själva är sprungna ur och därför positionerar sig i samhället på samma sätt som sina föräldrar. Individers utbildningsnivå, position på arbetsmarknaden och sociala nätverk

uppvisar ofta eller oftast stora likheter med föräldrarnas. Till och med kulturella vanor och konsumtionsmönster förefaller gå i arv. Bourdieu menar att detta sker genom en social inkorporering som förser individen med ett antal sociala dispositioner, det vill säga en begränsad repertoar av handlingsalternativ i varje bestämd social situation. Dessa sociala dispositioner bidrar till att individer utvecklar "ett varaktigt sätt att stå och tala och därmed känna och tänka" (Bourdieu 1977 [1972]: 93–94), vilket omfattar "hållning, uppträdande, synsätt, förväntningar och smak" (Sweetman 2003: 532). Vi skulle kunna hävda att individer genom sina habitus blir bärare av de sociala strukturer som dominerar under deras uppväxt och att individer som växer upp under likartade sociala förhållanden utvecklar habitus som påminner om varandra, något som brukar benämnas klasshabitus (Reay 2004).

Intuitivt är det inte svårt att förstå Bourdieus resonemang. Att vi formas till avbilder av våra föräldrar och vår sociala omgivning förefaller vara ett mer väntat utfall än motsatsen. Att vi dessutom känner oss hemma i denna miljö är inte heller underligt. Individer som lever och verkar i välkända sociala miljöer har beskrivits som "fiskar i vattnet" (Bourdieu & Wacquant 1992: 127) eller som "sociala virtuoser" (Bourdieu 1977 [1972]: 79) med känsla för det lokala spelets regler (Bourdieu 1990). Men att livsmönstret på detta sätt verkar förutbestämt ligger också till grund för kritiken av habitusbegreppet. Kritiker menar att Bourdieu ger individen alltför lite handlingsfrihet och beskyller honom för determinism, det vill säga att individens öde är förutbestämt och därmed oundvikligt. Exempelvis menar Jenkins (1982: 278) att habitusbegreppet vilar på en "grund av determinism", medan Alexander (1995) skriver:

[D]et visar sig att [habitus] är som en determinismens trojanska häst. Om och om igen förklaras det att habitus inte är en plats för voluntarism – för improvisation inom vissa gränser – utan en spegling och reproduktion av yttre strukturer. Bourdieu medger att människor agerar utifrån habitus, men han vidhåller att vanemässigt handlande i själva verket föregår strukturen. (Alexander 1995: 136.)

Bourdieu menar att kritikerna inte tar det teoretiska begreppets empiriska ursprung i beaktande utan betraktar habitus som en lagbundenhet utan förankring i den sociala verklighet begreppet har för

avsikt att förklara – som en skrivbordsprodukt. Teoretiska begrepp uppstår ur och står i förbindelse med empirisk forskning, vilket betyder att de kan förklara vanligt förekommande fenomen men behöver utvecklas vidare när vi vill förstå situationer där dessa fenomen faller utanför den teoretiska, förklarande ramen. ”Habitus är inte ödet”, skriver han tillsammans med Wacquant (1992: 133), ”[h]abitus är varaktigt men inte evigt” (ibid.) och aktörer är varken ”partiklar av materia bestämda av yttre orsaker eller små monader enbart styrda av inre skäl” (Bourdieu 1990: 116). Habitus har förändringspotential. Däremot finns det inga förändringar utan offer.

Kluset habitus och hysteresis

Kluset habitus och hysteresis är två teoretiska uppfinningar som för Bourdieu får illustrera habitus förändringspotential utan att den ursprungliga strukturella innebörden förändras. Även om individer är särskilt socialt formbara i yngre ålder, förändras habitus när vi exponeras för nya situationer (Bourdieu 2000 [1997]). Bourdieus egen livshistoria är ett bra exempel. Han är uppvuxen på landsbygden i södra Frankrike i en familj utan erfarenhet av högre utbildning och slutar sitt liv som en världskänd, respekterad och uppburen professor i Paris elitskikt. Detta sker inte utan sociala konfrontationer. I sin självbiografi (Bourdieu 2008 [2004]: 100) skriver han om sina svårigheter att avkoda de osynliga krav i fråga om språkbruk, kulturella vanor och manér som man måste uppfylla för att vinna erkännande i den högkulturella elitmiljö som han sedermera kom att bli en ledande figur inom. Han beskriver fenomenet som ett kluset habitus (Bourdieu 2008 [2004]: 100), ett fenomen som i andra empiriska sammanhang omtalats som ”dubbel isolering” (Bourdieu 1996 [1989]: 107), ett ”tvåfrontskrig” (Persson 2024: 83) eller en situation där individer måste verka som ”dubbelagenter” (Friedman 2014: 360) i förhållande till den nya miljö de försöker vinna erkännande i och den ursprungsmiljö de kommer ifrån. Ibland blir individen tvungen att bete sig som en social kameleont (Abrahams & Ingram 2013).

Det är under sina försök att förklara hur förändringsprocesser står i förbindelse med de sociala strukturer som finns inkorporerade i individens sociala dispositioner Bourdieu uppfinnar begreppet hysteresis (Bourdieu 1977 [1972], 1996 [1989], 2000 [1997];

Bourdieu & Wacquant 1992). Ursprungligen användes begreppet inom fysiken för att beskriva fenomenet att en fysisk kropp fortsätter att röra sig i en viss riktning trots att den kraft som satt kroppen i rörelse upphört eller börjat verka i en annan riktning. Översatt till sociologi fortsätter individen att agera som om hen befann sig i sin sociala ursprungsmiljö när hen inträder på sociala fält där andra sociala koder krävs för att vinna erkännande:

Den ”desorientering” vi känner när vi träder in på ett främmande fält beror på ett avstånd mellan våra införlivade strukturer och de nya objektiverade strukturerna som framkallar en känsla av oförståelse. (Bourdieu 2020 [2015]: 38.)

För individen blir situationen ”outhärdlig” (ibid.), vilket bidrar till att hen påbörjar ett arbete med att införliva kraven för socialt erkännande på det nya fältet, alltså det nya sociala sammanhanget. Liksom i det fysikaliska sammanhanget brukar hysteresis avta och försvinna allt eftersom individen lyckas med sitt inkorporeringsarbete. Den sociala friktionen minskar och individen kan ta plats på det nya fältet. Inkorporeringsarbetets hastighet beror på det sociala avståndet mellan det sociala sammanhang individen lämnar och det fält som individen försöker bli integrerad på (Bourdieu 1990 [1980]; Koll & Ernst 2021; Persson kommande). Vi kan exempelvis konstatera att universitetsstudenter med ursprung i arbetarklassen behöver övervinna större och mer energikrävande sociala hinder under längre tid än deras klasskamrater med medelklassbakgrund (Bathmaker m.fl. 2016; Persson 2024; Reay m.fl. 2009). Detta blir särskilt påtagligt när de bedriver studier på något av landets mest prestigefulla utbildningsprogram (till exempel läkarutbildningen och juristutbildningen) vid de mest prestigefulla universiteten (till exempel Uppsala och Lund), platser där de traditionellt är tydligt underrepresenterade (Persson 2021) och förblir underrepresenterade. Brittiska studier av arbetarklasstudenter på Englands mest prestigefulla universitet (Oxford och Cambridge) visar att de ofta, och tämligen snabbt, byter till ett mindre prestigefullt universitet (Reay m.fl. 2009). Hysteresiseffekten är helt enkelt för stark, och det blir för avlägset att utföra ett lyckosamt inkorporeringsarbete. Spåren av det sociala ursprunget brukar aldrig helt försvinna, vilket leder till ett bestående främlingskap (se Bourdieu 2008 [2004]).

Friedman och Laurison (2019) har beskrivit fenomenet som ”klass-tillhörighetens långa skugga”.

Den som är uppvuxen med föräldrar som har egna erfarenheter av högre studier bär med sig privilegiet dels att redan ha viss kunskap om universitetsvärldens fält, dels att ha föräldrar som kan lotsa en förbi svårigheter i inkorporeringsarbetet. Utan sådana privilegier blir arbetet mer energikrävande och risken för misslyckanden, missförstånd och social friktion större. Friedman och Laurison (2019: 226) menar i sin studie om anställningar till elitpositioner på den brittiska arbetsmarknaden att just denna typ av klassrelaterade privilegier i första hand ”fungerar som energisparande redskap”, vilket bidrar till att de redan privilegierade tenderar att erövra arbetslivets elitpositioner i högre grad än deras formellt lika kvalificerade konkurrenter med arbetarklassbakgrund. På kollektiv nivå kan detta bidra till att förklara hur sociala skillnader mellan olika klasser består i samhället. På individuell nivå kan det förklara varför vissa hinder förefaller vara svåra att forcera för somliga och lätta för andra.

Avslutning

Begreppen ”kluvet habitus” och ”hysteresis” (i dess sociologiska betydelse) har inte stadga nog att stå för sig själva. De är integrerade i en mer komplex teoretisk begreppsvärld där habitus står i centrum. De ter sig till och med obegripliga utanför den teoretiska apparat de uppfunnits inom. Samtidigt bidrar uppfinningen av dem till att utvidga förklaringskraften hos habitus. Med detta sagt kan vi pröva i vilken utsträckning de håller för den förvisso ofullständiga definition av teoretiska begrepp som presenterades i kapitlets inledning.

1. Det råder inget tvivel om att båda begreppen är *överförbara* till sammanhang långt utanför det empiriska sammanhang de uppfanns i. Bourdieu elaborerade i första hand fram habitusbegreppet och dess kompletterande begrepp under sina fältstudier i Algeriet på 1960-talet. Han riktade fokus mot hur kabylnas traditionella levnadsmönster innebar anpassningssvårigheter i ett alltmer moderniserat, kapitalistiskt och urbant samhälle. Försöken att vidmakthålla traditionella vanor och sociala mönster i en förändrad omvärld skapade konflikter (ibland väpnade sådana) och från det

omgivande samhällets sida också misskännande av kabylnas levnadssätt och symboliska ordning. Resultatet blev social underordning och exkludering. De teoretiska resonemangen känns igen från de utbildnings- och arbetslivssociologiska studier som refereras ovan. Svårigheterna att tolka nya sociala omständigheter och benägenheten att använda sociala spelregler som hör till en förfluten tillvaro har observerats både av studenter och av arbetstagare med arbetarklassbakgrund.

2. Hysteresis och kluvet habitus är två konkreta exempel på hur habitus ges *förklaringskraft vid variationer* av olika empiriska utfall. Habitus inneboende tröghet (*inertia*) förklarar hur strukturer påverkar individen att föredra vissa handlingar framför andra, vilket exempelvis förklarar social mönsterbildning i studier av utbildningsval. Det är själva grundtanken med habitus. Detta är dock inte liktydigt med att individen saknar egen handlingskraft (vilket hävdas av de kritiker som beskyller Bourdieu för determinism). Bourdieu ägnar överraskande stort utrymme i sina texter åt att förklara social förändring. Han menar dock att förflyttningar till sociala fält där spelreglerna skiljer sig mycket från de sociala dispositioner som inkorporerats i individen under uppväxten är både energikrävande och friktionsalstrande och följaktligen ofta leder till misslyckande och social reträtt. Beskaffenheten av denna process förklaras med hjälp av hysteresis och kluvet habitus, där det förra förklarar förändringens tidsaspekt och det senare hur friktion riskerar att alstras både på det fält om individen träder in på och på det fält individen lämnar. Med dessa båda begrepp fogade till habitus blir det möjligt att förklara både social reproduktion och social förändring utan att grundbetydelsen hos habitus går förlorad.

3. Vi kan också slå fast att begreppen är så pass *elastiska* att de inte riskerar att stelna och bli obrukbara när den empiriska verkligheten överraskar oss. Både Bourdieu (2008 [2004]) och hans efterföljare (t.ex. Ingram 2011; Persson 2016) visar hur tillgången till vissa typer av resurser kan eliminera hysteresis genom att påskynda omtolkningsarbetet. Bourdieu beskriver exempelvis hur hans handledare i Paris hjälpte honom att hantera de sociala krav som han måste uppfylla för att vinna erkännande i det elitorienterade akademiska livet i Paris. Persson (2016) visar hur arbetarklasstudenter tar hjälp av lärare, kärlekspartner och vänner med medelklassbakgrund för

att lättare övervinna hindren för inträde på det högre utbildningsfältet. Inte sällan kombineras sådana sociala nätverk med starka utbildningsresurser i form av höga betyg från gymnasieskola, vilket bidrar till en process som brukar benämnas föregripande socialisation (Merton 1968), så att individen påbörjar inkorporeringsarbetet redan innan det nya fältet anträds. Hysteresiseffekten är på så sätt inte någon absolut eller entydig effekt av avståndet mellan ursprung och nytt fält, utan en effekt som i kombination med andra faktorer både kan dämpas eller förstärkas.

Kluset habitus och hysteresis är produkter av det som benämns uppfinningsarbete, ett arbete som alltid sker i dialog med empiri. Begreppen är oupplösligt förbundna med habitus. Tillsammans bidrar de till att förklara hur det kommer sig att individen föredrar vissa handlingar framför andra och hur detta uttrycker de sociala dispositioner individen har inkorporerade i både kropp och själ. Utifrån individens sociala ursprung förklarar begreppen också betingelserna för social förändring. Att lägga bort invanda sociala spelregler och inkorporera nya är energikrävande och konfliktalstrande oavsett bakgrund, men mer komplicerat om det nya fältet befinner sig på långt avstånd från det sociala ursprunget. Det gör att individer tenderar att undvika sådant arbete. Med utgångspunkt i Bourdieus "fisken i vattnet"-metafor dramatiserar Bradley resonemanget:

En fisk i sitt naturliga element är hemma, simmar och andas utan ansträngning och utan att vara medveten om det, medan fisken utanför sitt element kämpar för att överleva. (Bradley 2017: 35.)

Den sociolog som vill undersöka sociala övergångar från ett socialt sammanhang till ett annat kan rikta det empiriska sökarljuset mot fenomen som tyder på social friktion. Vilka former antar sådan friktion? Mellan vilka parter uppstår den? Hur elimineras den? Se där frågor sociologen kan ställa och omsätta i empiriskt arbete på det fält som ska undersökas. Det är genom den typen av frågor som habitus och komplementära teoretiska begrepp som kluset habitus och hysteresis kan sättas i arbete utan att bli vare sig förledande hårspray eller verkningslösa och fantasilösa förlagor. Det är också under detta arbete som nya teoretiska uppfinningar kan göras när verkligheten överraskar och övermannar den omedelbara sociologiska intuitionen.

Arbetet med att närma sig teoretiska begrepp enligt den modell som beskrivits i detta kapitel kräver inte bara teoretisk kännedom och inläsning av tidigare forskning, utan också ett visst mått av fantasi, vetenskapligt mod och uppfinningsrikedom. Vi skapar bättre sociologi, oavsett position i den vetenskapliga världen, när vi vågar testa våra idéer – allra helst i dialog med kollegor, studentkamrater eller varför inte handledare.

Litteratur

- Abrahams, Jessie & Nicola Ingram (2013) "The Chameleon Habitus. Exploring Local Students' Negotiations of Multiple Fields", *Sociological Research Online* 18(4): 1–14.
- Alexander, Jeffrey (1995) *Fin de Siècle Social Theory. Relativism, Reduction and the Problem of Reason*. London: Verso.
- Atkinson, Will (2011) "From Sociological Fictions to Social Fictions. Some Bourdieusian Reflections on the Concepts of 'Institutional Habitus' and 'Family Habitus'", *British Journal of Sociology of Education* 3(32): 331–347.
- Bathmaker, Ann-Marie, Nicola Ingram, Jessie Abrahams, Anthony Hoare, Richard Waller & Harriet Bradley (2016) *Higher Education, Social Class and Class Mobility. The Degree Generation*. London: Palgrave Macmillan.
- Bourdieu, Pierre (1977 [1972]) *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bourdieu, Pierre (1990) *In Other Words. Essays towards a Reflexive Sociology*. Cambridge: Polity Press.
- Bourdieu, Pierre (1990 [1980]) *The Logic of Practice*. Stanford: Stanford University Press.
- Bourdieu, Pierre (1993) "Concluding Remarks. For a Sociogenetic Understanding of Intellectual Work", i Craig Calhoun, Edward LiPuma & Moishe Postone (red.), *Bourdieu. Critical perspectives*. Cambridge: Polity Press.
- Bourdieu, Pierre (1996 [1989]) *The State Nobility*. Cambridge: Polity Press.
- Bourdieu, Pierre (2000 [1997]) *Pascalian Mediations*. Cambridge: Polity Press.
- Bourdieu, Pierre (2007 [2002]) *The Bachelors' Ball. The Crisis of Peasant Society in Bearn*. Chicago: University of Chicago Press.
- Bourdieu, Pierre (2008 [2004]) *Sketch for a Self-Analysis*. Cambridge: Polity Press.
- Bourdieu, Pierre (2020 [2015]) *Habitus and Field. General Sociology*, band 2, *Lectures at the Collège de France, 1982–83*. Cambridge: Polity Press.
- Bourdieu, Pierre & Abdelmalek Sayad (2004 [1964]) "Colonial Rule and Cultural Sabir", *Ethnography* 5(4): 445–486.
- Bourdieu, Pierre & Abdelmalek Sayad (2020 [1964]) *Uprooting. The Crisis of Traditional Agriculture in Algeria*. Cambridge: Polity Press.
- Bourdieu, Pierre & Loïc Wacquant (1992) *An Invitation to Reflexive Sociology*. Chicago: The University of Chicago Press.

- Bradley, Harriet (2017) "'Should I Stay or Should I Go.' Dilemmas and Decisions Among UK Undergraduates", *European Educational Research Journal* 16(1): 30–44.
- Burke, Ciaran T., Nathan Emmerich & Nicola Ingram (2013) "Well-founded Social Fictions. A Defence of the Concepts of Institutional and Familial Habitus", *British Journal of Sociology of Education* 2(34): 165–182.
- Flaherty, Filippa (2024) *Dancing with a Ghost of Deviance. The Construction of Selfimposed Deviance Amongst Scandinavian Ravers*, seminarietext på högre allmänna seminariet i sociologi, Linnéuniversitetet, september 2024.
- Friedman, Sam (2014) "The Price of the Ticket. Rethinking the Experience of Social Mobility", *Sociology* 48(2): 352–368.
- Friedman, Sam & Daniel Laurison (2019) *The Class Ceiling. Why it Pays to be Privileged*. Bristol: Policy Press.
- Ingram, Nicola (2011) "Within School and Beyond the Gate: The Complexities of Being Educationally Successful and Working Class", *Sociology* 45(2): 287–302.
- Jenkins, Richard (1982) "Pierre Bourdieu and the Reproduction of Determinism", *Sociology* 16(2): 270–281.
- Koll, Henry & Jette Ernst (2021) "Caught Between Times. Explaining Resistance to Change Through the Tale of Don Quixote", 22–40 i Sarah Robinson, Jette Ernst, Kristian Larsen & Ole Jacob Thomassen (red.), *Pierre Bourdieu in Studies of Organization and Management*. New York: Routledge.
- Lundberg, Janna (2020) *Samhällskunskap för en alienerad elit. Observationsstudie av Särskilda läroverket*. Lund: Lund Studies in Educational Sciences.
- Merton, Robert (1968) *Social Theory and Social Structure*. Glencoe: Free Press.
- Muel-Dreyfus, Francine (1985 [1983]) "Utbildning, yrkesförväntningar och grusade förhoppningar", i Donald Broady (red.), *Kultur och utbildning. Om Pierre Bourdieus sociologi*. Stockholm: UHÄ, FoU-enhetens skriftserie, Uppföljning och Policystudier.
- Persson, Magnus (2016) *Utbildningskontraktets villkor. Utbildningsförlopp på en förändrad gymnasieläroverutbildning*. Lund: Arkiv förlag.
- Persson, Magnus (2021) "Kärlek till sociologi – en biografisk illusion?", i Ingrid Bossedahl, Janna Lundberg & Martin Malmström (red.), *Ögonblick. En vänbok till Anders Persson om människor och deras möten*. Lund Studies in Educational Sciences nr 16, Lunds universitet.
- Persson, Magnus (2024) "Crossing a Social Demarcation Line. Students Experience Friction in the Transformed Swedish Higher Education System", *International Studies in Sociology of Education* 33(1): 68–87.
- Persson, Magnus (kommande) "What about Hysteresis? An Approach to the Sluggish Nature and the Changing Potential of Habitus".
- Reay, Diane (1998) "'Always Knowing' and 'Never Being Sure'. Familial and Institutional Habitus and Higher Education Choice", *Journal of Education Policy* 4(13): 519–529.
- Reay, Diane (2004) "'It's All Becoming a Habitus.' Beyond the Habitual Use of Habitus in Educational Research", *British Journal of Sociology of Education* 25(4): 431–444.

PERSSON

- Reay, Diane, Gill Crozier & John Clayton (2009) "'Strangers in Paradise?' Working-Class Students in Elite Universities", *Sociology* 43(6): 1103–1121.
- Sweetman, Paul (2003) "Twenty-First Century Disease? Habitual Reflexivity or the Reflexive Habitus", *Sociological Review* 51(4): 528–549.
- Wacquant, Loïc (2016) "A Concise Genealogy and Anatomy of Habitus", *The Sociological Review* 16: 64–72.
- Wacquant, Loïc (2018) "Four Transversal Principles for Putting Bourdieu to Work", *Anthropological Theory* 18(1): 3–17.
- Wacquant, Loïc & Aksu Akçaoglu (2017) "Practice and Symbolic Power in Bourdieu. The View from Berkeley", *Journal of Classical Sociology* 17(1): 55–69.